

Розділ 8

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА

УДК 343.342; 343.343

**О. О. КВАША
Т. П. ГУСАК**

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПРОВОКАЦІЯ МАСОВИХ ЗАВОРУШЕНЬ: ОКРЕМІ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ТА КРИМІНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Досліджено поняття натовпу, проаналізовано роль лідера у масових заворушеннях, запропоновані зміни до ст. 294 КК України щодо відповідальності організаторів та провокаторів масових заворушень. Для розробки ефективних методів протидії злочинним діям, вчинюваним натовпом, важливим є знання соціально-психологічних особливостей виникнення і функціонування групових дій, внутрішньогрупової динаміки, ролі особистості, зокрема організатора та провокатора, у перетворенні гарантованих Конституцією України мирних зібрань громадян у злочинні дії натовпу.

Ключові слова: масові заворушення, злочинний натовп, організація масових заворушень, провокація масових заворушень, лідер, наслідування, навіювання.

Кваша О.А., Гусак Т.П. Организация и провокация массовых беспорядков: отдельные уголовно-правовые и криминологические аспекты

Исследовано понятие толпы, проанализирована роль лидера в массовых беспорядках, предложены изменения в ст. 294 УК Украины относительно ответственности организаторов и провокаторов массовых беспорядков. Для разработки эффективных методов противодействия преступным действиям, совершаемым толпой, важно знание социально-психологических особенностей возникновения и функционирования групповых действий, внутригрупповой динамики, роли личности, в частности организатора и провокатора, в преобразовании гарантированных Конституцией Украины мирных собраний граждан в преступные действия толпы.

Ключевые слова: массовые беспорядки, преступная толпа, организация массовых беспорядков, провокация массовых беспорядков, лидер, подражание, внушение.

Kwasha Oksana, Gusak Taras. Organization and provocation of civil commotions: some criminal and criminological aspects

This article investigates the concept of crowd in the retrospective aspects, the leader's role in the civil commotion is analyzed, changes to the punitive article 294 CC of Ukraine as to responsibility of organizers and provocateurs are proposed. For drafting of the effective

© *КВАША Оксана Олександрівна* – доктор юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

© *ГУСАК Тарас Петрович* – аспірант Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

methods of combating criminal actions of riotous crowd it is important to know the social and psychological characteristics of the origin and functioning of group actions, intragroup dynamics, the role of the individual, including the organizer and provocateur; as to transformation of the peaceful assembly of citizens which is guaranteed by the Constitution of Ukraine in the criminal actions of riotous crowd.

Key words: *civil commotion, riotous crowd, organization of civil commotions, provocation civil commotions, leader, imitation, inculcation.*

В умовах сучасного українського державотворення питання про роль народу у цьому процесі стає все більш актуальним, зокрема його мирної участі в державотворчих процесах. Одним із аспектів державотворення є участь громадян у мирних акціях, зібраннях, мітингах. Суспільно-політична криза в Україні актуалізувала цю проблему. Події листопада-грудня 2013 року засвідчили, що масові мирні акції громадян містять в собі великі ризики перетворення на неконтрольовані протиправні дії натовпу. У цих процесах надзвичайну велику роль відіграють певні особи, організатори і провокатори, дії яких заздалегідь спрямовані на трансформацію мирного зібрання у злочинний натовп.

Сьогодні в юридичній науці України проблема злочинних дій натовпу вивчається лише фрагментарно в межах досліджень співучасті у злочині або злочинів проти громадського порядку, зокрема В. Бебик, О. Біла, А. Драгоненко, А. Зелінський, В. Королько, В. Кузнецов, Г. Почепцов та інші. Психологією натовпу та поведінкою лідерів у криміногенних ситуаціях займалися такі західні вчені як Х. Арендт, Г. Блумер, М. Вебер, Р. Гвардіні, Г. Тард, Г. Лебон, Е. Канетті, Е. Кассирер, Г. Марсель, С. Московичі, Х. Ортега-і-Гассет, В. Парето, Р. Парк, С. Сигеле, З. Фрейд, Е. Фромм, А. Фулльє, О. Шпенглер, К. Ясперс, К.Г. Юнгта ін. Серед російських дослідників цієї проблеми провідні місця займають Г. Ашин, Є. Доценко, В. Бехтерев, А. Богданов, Б. Грушин, С. Кара-Мурза, П. Ковалевський, М. Михайловський, Ю. Левада, П. Сорокін, А. Цуладзе та ін. В юридичній літературі недостатньо дослідженою залишається роль лідера, який пропонує чи нав'язує способи реалізації соціальної ініціативи. Девіантна спрямованість лідера часто призводить до створення криміногенних ситуацій, що в свою чергу, актуалізує вивчення такого типу конфліктних ситуацій науковцями. Максимум учасників спільного злочину має місце при масових заворушеннях чи групових порушеннях громадського порядку, коли злочинні дії вчиняє натовп. Тут слід зауважити, що питання про кримінальну відповідальність значно ускладнюється, коли в одному і тому ж злочині бере участь багато осіб¹.

Поняття натовпу визначається, зокрема, як «відносно нетривале в часі скупчення великої кількості людей, що перебувають у безпосередньому контакті між собою, стан яких характеризується високим рівнем емоційного збудження, а поведінка зумовлена под. спонуканнями, установками та взаємною стимуляцією². У цьому розумінні натовп – це різновид групової діяльності, якому притаманні загальні закономірності розвитку будь-якої спільної діяльності. Однак є і певні специфічні особливості. Поведінка людей у натовпі практично не передбачувана. А.Ф. Зелінський влучно характеризує натовп: «Натовп перетворює людей на стадо баранів, і одна божевільна вівця здатна потягти за собою все стадо. Від простого наслідування розвивається масовий психоз, коли індивідуальні дії усвідомлюються лише на рівні рухів тіла, а здатність усвідомлювати моральну і правову оцінку вчинюваного тимчасово втрачається»³. Найбільш виразним проявом скупчення великої кількості людей, що спільно вчиняють злочинні дії, зазначеним

у КК України, є масові заворушення (стаття 294 КК). Масові заворушення визначаються як порушення громадського порядку натовпом, що безчинствує. Існує виявлена науковцями загальна закономірність, що «натовп загалом більше схильний до зла, ніж до добра»⁴.

Водночас потребує спеціального наукового дослідження поняття натовпу, яке є недостатньо вивченим на сучасному етапі ні як кримінально-правова, ні як кримінологічна категорія. Самі правознавці ще наприкінці минулого століття зауважували: «Ми не знаємо механізму формування психології людей, більшість з яких і не думали про вчинення злочинів, однак, опинившись у певній ситуації, пішли на це»⁵. Тут слід наголосити, що останні події в Україні засвідчують, що така ситуація не виникає сама по собі, її заздалегідь і свідомо створюють окремі люди – провокатори. Провокатори незаконних дій, що перетворюють мирне зібрання на злочинний натовп, повинні стати об'єктом спеціальних правових досліджень. Постає питання про необхідність розмежування дій провокаторів і організаторів масових заворушень.

Сьогодні в юридичній науці натовп вивчається лише фрагментарно в межах досліджень співучасті у злочині⁶. І тільки соціально-психологічна наука містить глибокі розробки цього феномена. Так, аналізуючи структуру агресивного натовпу, соціальні психологи відзначають, що він є неоднорідним за складом, виокремлюючи різні прошарки: організатори масових ексцесів (особи, які проводять підготовчу роботу, заздалегідь планують і «програють» ексцеси); активні учасники (ті, що мають на меті безпосередньо брати участь у протиправних діях з метою набуття таким чином авторитету, «випустити пару», тобто дати вихід негативним емоціям тощо); конфліктні особи (вони залучаються до активних учасників, до «ядра» ексцесів тільки через виникнення можливості в анонімній обстановці звести рахунки з особами, які перебувають з ними в конфлікті); підбурювачі (такі, які особисто не збираються активно діяти, а прагнуть використати інших для досягнення власної мети; вони маніпулюють суспільною думкою, звертаються до присутніх із закликами, збурюють негативні емоції тощо); спостерігачі (ставляться зацікавлено до того, що відбувається, але наміру брати участь в активних діях не мають); випадкові (сприймають подію байдуже, але їхня присутність чисельно збільшує натовп, що надає присутнім відчуття могутності, сили)⁷. Безумовно, ці наукові результати вкрай важливі й мають бути використані у кримінально-правових і кримінологічних дослідженнях злочинних дій натовпу.

На підставі результатів дослідження сутності та властивостей натовпу, ролі лідера, ватажка на поведінку його учасників з точки зору соціальної психології, історії кримінальної відповідальності осіб за масові заворушення за національним законодавством, порівняльного законодавства п'ятнадцяти зарубіжних країн вчені пропонують застосувати диференційований підхід до визначення міри покарання організаторам і учасникам масових заворушень шляхом конструювання кримінально-правової норми ст. 294 КК України з трьох частин. «1. Організація масових заворушень, що супроводжувалися насильством над особою, погромами, підпалами, знищенням майна, захопленням будівель або споруд, насильницьким виселенням громадян, опором представникам влади із застосуванням зброї або інших предметів, які використовувалися як зброя, – караються позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років.

2. Участь у масових заворушеннях, а саме, безпосереднє вчинення насильства над особою, погромів, підпалів, знищення майна, захоплення будівель або спо-

руд, насильницьке виселення громадян, опір представникам влади із застосуванням зброї або інших предметів, які використовувалися як зброя, – караються позбавленням волі на строк від трьох до восьми років.

3. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, якщо вони призвели до загибелі людей або до інших тяжких наслідків, – караються позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років»⁸.

Слід підтримати більш сувору відповідальність організаторів масових заворушень з огляду на їх найвищу суспільну небезпечність серед усіх інших учасників злочину. Однак не погоджуємось по-перше, із запропонованою конструкцією статті, а по-друге, із визначенням однакової верхньої межі покарання за організацію і участь у масових заворушеннях – 8 років позбавлення волі. За правилом, частина друга статті завжди містить склад з обтяжуючою обставиною, тому більш небезпечна організаторська діяльність у даному складі не може передувати участі у масових заворушеннях. Очевидно, що підвищена небезпека організаторів (лідерів) злочинних дій натовпу, їх ключова, вирішальна роль, вимагають адекватного реагування з боку правозастосовчих органів. Тому за участь слід знизити верхню межу покарання до 6 років позбавлення волі.

Відмітимо, що сутичкима між правоохоронцями та мітингувальниками, що відбулися 1 грудня в Києві на вул. Банковій, ставлять проблему відповідальності провокаторів злочинних дій при проведенні мирних акцій громадян. Очевидно, потребує нагального наукового аналізу поняття «провокація масових заворушень». І насамперед, слід вирішити питання про диференціацію категорій «організатор» і «провокатор» масових заворушень. Провокація за правовою природою подібна до такої форми співучасті як підбурювання до злочину. З об'єктивної сторони провокатор схиляє, викликає рішучість в іншій особі вчинити злочин. Об'єктивну сторону діяльності не можна відривати від внутрішньої, суб'єктивної сторони. Відомо, що термін «провокація» походить від латинського слова «provocatio», що означає збудження, схиляння, заклик до обурення. Провокувати (від нім. provozieren) – займатися провокаційними діями⁹. У сучасній українській мові провокація означає зрадницьку поведінку, підбурювання когось-небудь до таких дій, які здатні потягнути за собою тяжкі для нього наслідки¹⁰.

Однак поняття «провокація» за змістом не є тотожним поняттю «організація». Організатор є синонімічним поняттю лідера, керівника тощо. Загальновідомо, пише О.О. Біла, що керівник повинен бути лідером колективу. Лідер – це людина, яка має значний психологічний вплив на інших людей, веде за собою¹¹. Термін «лідер», як правило, використовують, аналізуючи формування злочинних груп¹², або розглядаючи такий склад злочину, як організація масових безпорядків¹³, або ж визначаючи особливості поведінки керівників злочинних угруповань у місцях позбавлення волі¹⁴. У праці Гюстава Лебона «Психологія натовпів» стверджується, що роль ватажка значна, його воля являє те ядро, навколо якого кристалізуються та об'єднуються думки¹⁵. Безумовно, що провокатор не відповідає такому тлумаченню.

Існує позиція, що масові заворушення – це завжди дії агресивного натовпу, який спровокований організатором (курсив наш. – О.К., Т.Г).¹⁶ Тобто організація масових заворушень при такому підході зводиться до провокаційних дій. На наш погляд, ці поняття не слід змішувати. Термін «організовувати» означає: створювати, засновувати що-небудь, залучаючи до цього інших, спираючись на них; здійснювати певні заходи громадського значення, розробляючи їх підготовку

і проведення; згуртовувати, об'єднувати кого-небудь з певною метою // зосереджувати, мобілізувати, спрямовувати когось на що-небудь; чітко налагоджувати, належно впорядковувати що-небудь¹⁷. Зважаючи на попередні висновки, семантичний аналіз термінів «провокація» і «організація» свідчить, що організація злочину охоплює більш широке, розгалужене коло діянь, ніж провокація. Не зважаючи на цю відмінність, слід визнати, що за ступенем суспільної небезпечності та ролі у перетворенні мирних зібрань людей у злочинний натовп провокатор масових заворушень не відрізняється від організатора.

У зарубіжних країнах організатора та провокатора масових заворушень також характеризують неоднозначно і, відповідно, відповідальність такі особи можуть нести або однакову, або різну. Більшість країн не розмежовують міру відповідальності для організатора, провокатора та активного учасника. До таких відносяться США¹⁸, Німеччина¹⁹, Великобританія²⁰, Республіка Польща²¹, Швеція²², Естонія²³.

У деяких країнах взагалі не згадується про типи учасників масових заворушень або лише акцентується увага на способи скоєння злочинів і межі відповідальності за них. До таких країн ми відносимо, Нідерланди²⁴, Австрію²⁵, Кубу²⁶.

Серед проаналізованих зарубіжних країн є й такі, які розмежовують роль організатора, провокатора та активного учасника масових заворушень. Так, законодавець Японії в статті 106 Кримінального Кодексу встановлює, що «керівники безпорядків караються..., особи, які посилювали безпорядки тим, що керували іншими, або очолювали інших людей караються...»²⁷.

Ст. 133 КК Данії встановлює кримінальну відповідальність для «осіб, які підбурюють до незаконного зборища», для «керівників зборища» та для «будь якого учасника зборища»²⁸.

Дещо схожим є законодавство Грузії та Росії у розмежуванні учасників масових заворушень. КК Грузії²⁹ та Росії³⁰ встановлює кримінальне покарання як для особи, яка організувала громадські заворушення, так і для активних учасників масових заворушень. Про провокаторів або ж підбурювачів у законодавстві цих країн щодо масових заворушень нічого не йдеться.

Все вищенаведене дає змогу запропонувати редакцію статті 294 «Масові заворушення»:

«1. Участь у масових заворушеннях, а саме, безпосереднє вчинення насильства над особою, погромів, підпалів, знищення майна, захоплення будівель або споруд, насильницьке виселення громадян, опір представникам влади із застосуванням зброї або інших предметів, які використовувалися як зброя, – карається позбавленням волі на строк від трьох до шести років.

2. Організація або провокація дій, передбачених частиною першою цієї статті – карається позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років.

3. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, якщо вони призвели до загибелі людей або до інших тяжких наслідків, – караються позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років».

Організатори та провокатори таких масових дій – найбільш небезпечні, адже здійснюють відчутний психологічний вплив на інших учасників. Засобами психологічного впливу на сукупну активність індивідів соціальні психологи традиційно називають: зараження, навіювання, переконування і наслідування³¹. Усе, починаючи з покровоу сукні й закінчуючи управлінням, чесні вчинки і злочини, са-

могутства і божевілья, всі, як найнікчемніші за значенням, так і найвеличніші, як найсумніші, так і найвеселіші прояви людського життя, все є продуктом наслідування³². Наслідування докладно вивчалось і одним із засновників соціальної психології ХІХ ст. Г. Тардом. У своїй праці «Думка і натовп» вчений пише: «Питання факторів злочину, яке так хвилює уми сучасних криміналістів, але це проблема, перенесена з окремих індивідів на групи і поставлена відносно колективних злодіянь»³³.

Практика протидії спільним формам злочинної діяльності свідчить, що встановлення лише кримінально-правових ознак є недостатнім для належної протидії масовим заворушенням. Для розробки ефективних методів протидії злочинним діям, вчинюваним натовпом, важливим є знання соціально-психологічних особливостей виникнення і функціонування групових дій, внутрішньогрупової динаміки, ролі особистості, зокрема організатора та провокатора, у перетворенні гарантованих Конституцією України мирних зібрань громадян у злочинні дії натовпу.

1. Сципион Сигеле. Преступная толпа. Опыт коллективной психологии / Сципион Сигеле. – М.: Изд-во «КСП+», 1998. – С. 28. **2. Юридична** енциклопедія: в 6 т. / [редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 4: Н–П. – 2002. – С. 624. **3. Зелинский А.Ф.** Кримінально-психологія / Зелинский А.Ф. – К.: ЮринкомІнтер, 1999. – С. 211. **4. Сципион Сигеле.** Цит. работа. – С. 49. **5. Карпец И.И.** Криминология. Современный период и задачи / И.И. Карпец // Советское государство и право. – 1989. – № 6. – С. 31. **6. Біла Ю.В.** Кримінальна відповідальність за групові злочини: дис. ... канд. юрид. наук / Біла Ю.В. – Днепропетровск, 2009. – 238 с.; **Драгоненко А.О.** Співучасть у вчиненні вбивств : дис. ... канд. юрид. наук / Драгоненко А.О.. – Х., 2011. – 198 с. **7. Орбан-Лембрик Л.Е.** Соціально-психологія: [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] : у 2 кн. / Орбан-Лембрик Л.Е. – К.: Либідь, 2004–2006. – Кн. 2: Соціальна психологія груп. Прикладна соціальна психологія. – 2006. – С. 367. **8. Біла Ю. В.** Цит. праця. – С. 109-110. **9. Даль В.** Толковый словарь живого великого русского языка: Т. 1–4 / Даль В. – М.: Рус. яз. 1989–1990. – Т. 3: П. – С. 342. **10. Новий** тлумачний словник української мови: в 3 т. / [уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко]. – [2-е вид., виправ.]. – К : АКОНІТ, 2008. – Т. 3: П–Я. – С. 21. **11. Біла О.О.** Психологія управління (соціально-психологічний контекст): [навч. посібник] / Біла О.О. – Одеса: Видавець СВДМ. П. Черкасов, 2008. – С. 48. **12. Джекебаев У.С.** Соучастие в преступлении (криминологические и уголовно-правовые проблемы) / Джекебаев У. С., Вайсберг Л. М., Судакова Р. Н. – Алма-Ата: Наука Казах. ССР, 1981. – С. 43. **13. Иванов Н.Г.** Понятие и формы соучастия в советском уголовном праве / Иванов Н.Г. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1991. – С. 60. **14. Антонян Ю.М.** Организованная преступность и борьба с ней / Ю. М. Антонян, В. Д. Пахомов // Советское государство и право. – 1989. – № 7. – С. 70; **Особо опасные лидеры в ИТУ и воспитательное воздействие на них** / [под ред. Ю. М. Антоняна]. – М.: ВНИИМВД СССР, 1989. – 80 с. **15. Лебон Г.** Психология толп / Г. Лебон // Лебон Г., Тард Г. Психология толп. – М.: Ин-т психологи РАН, Изд-во «КСП+», 1998. – С. 193. **16. Копотун І.М.** Запобігання злочинам, що призводять до надзвичайних ситуацій у випарвних колоніях: моногр. / Копотун І.М. – К.: ПП «Золоті ворота», 2013. – С. 168. **17. Новий** тлумачний словник української мови: в 3 т. / [уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко]. – К.: Вид-во «АКОНІТ», 2008. – Т. 2: К–П. – С. 479. **18. Federal criminal code and rules 2003 edition. Title 18. Crimes and criminal procedure** [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.law.cornell.edu/uscode/18/usc_sup_01_18.htm **19. Развитие** уголовного законодательства в Германии (сводный реферат) // Общественные науки за рубежом. Серия «Государство и право». ИНИОН. – 1990. – № 4. – С. 90. **20. Уголовное** законодательство

зарубежных стран (Англии, США, Франции, Германии, Японии). Сборник законодательных материалов / под ред. И.Д. Козочкина. – М.: Зерцало, 1999. – С. 26. **21.** Уголовный кодекс Республики Польша – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001 – С.175-176. **22.** Уголовный кодекс Швеции – СПб.: Юридический центр Пресс, 2002 – С. 125. **23.** Пениitenciарный кодекс Эстонии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.crime.vl.ru/index.php?p=1332&more=1&c=1&tb=1&pb=1#more1332> **24.** Уголовный кодекс Голландии. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001 – С. 320. **25.** Уголовный кодекс Австрии. – СПб.: Зерцало, 2001 – С. 98. **26.** Уголовный кодекс Республики Куба. – СПб.: Зерцало, 2001 – С. 64. **27.** Уголовный кодекс Японии. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. – С. 77-78. **28.** Уголовный кодекс Дании. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001 – С. 123-124. **29.** Уголовный кодекс Грузии. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. – С. 253. **30.** Уголовный кодекс Российской Федерации – М.: Проспект, 2010. – С. 100. **31.** Швачко О. В. Соціальна психологія / Швачко О. В. – К.: Вища школа, 2002. – С. 49. **32.** Цитион Сигеле. Цит. рбота. – С. 34. **33.** Тард Г. Мнение и толпа / Г. Тард // Психология толп. – М.: Изд-во «КСП+», 1998. – С. 393.

УДК 343.1

Н. М. АХТИРСЬКА

ПОНЯТТЯ ОБШУКУ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ ТА США

Досліджується поняття обшуку та її процесуальна регламентація за законодавством України та США. Вноситься пропозиція щодо розширення класифікації видів обшуку з урахуванням сучасної технічної можливості його проведення та законодавчого закріплення відповідної процесуальної регламентації даної слідчої (розшукової) дії.

Ключові слова: недоторканність житла, обшук, дистанційний обшук, розумне очікування конфіденційності.

Ахтырская Н.Н. Понятие обыска в законодательстве Украины и США

Исследуется понятие обыска и его процессуальная регламентация в законодательстве Украины и США. Вносится предложение о расширении классификации видов обыска с учетом современных возможностей проведения и законодательного закрепления соответствующей процессуальной регламентации данного следственного (розыскного) действия.

Ключевые слова: неприкосновенность жилища, обыск, дистанционный обыск, разумное ожидание конфиденциальности.

Axtyrskaya Natalia. The notion of search in the legislation of Ukraine and the USA

The article investigates the concept of visitation and its procedural regulation in legislation of Ukraine and the U.S. The author proposes widening classification sorts of visitation inclusive of modern possibilities realization and legislative consolidation procedural regulation of this investigating action.

Key words: security of residence, visitation, distant visitation, reasonable expectation of privilege.

Вся система кримінально-процесуальних дій, проводиться в процесуальному порядку, передбаченому законом, оскільки забезпечує законність провадження, гарантує дотримання прав, свобод та інтересів особи, передбачає гарантії одер-

© АХТИРСЬКА Наталія Миколаївна – кандидат юридичних наук, доцент, головний науковий співробітник відділу науково-методичного забезпечення діяльності Вищої кваліфікаційної комісії суддів України Національної школи суддів України